

УДК 343.98.068

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.52>**Олександр Таркан,**

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

СИТУАЦІЙНИЙ ПІДХІД У МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ ОРГАНУ ПОЛІЦІЇ

У статті на підставі аналізу наукової літератури і матеріалів слідчої та судової практики у кримінальному провадженні про прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою органу поліції виділено типові слідчі ситуації, що складаються на кожному етапі розслідування. Надано рекомендації з організації й тактики розслідування зазначеного злочину на початковому і подальшому етапах. Як підстави для типізації слідчих ситуацій використано характер інформації про обставини кримінального правопорушення та позиція сторони захисту щодо повідомлення про підозру. Встановлено, що для початкового етапу розслідування характерні дві типові слідчі ситуації, коли факт безпосереднього передавання предмета неправомірної вигоди вже відбувся й інших епізодів учасниками злочину не планується, або між учасниками злочину тривають перемовини про умови передавання предмета неправомірної вигоди в майбутньому. На наступному етапі можливі слідчі ситуації, коли підозрюваний повністю визнає свою вину у вчиненні злочину та співпрацює зі слідством; визнає свою вину частково; не визнає своєї вини повністю. Застосування ситуаційного підходу в методиці розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою органу поліції дозволяє сформулювати практично-орієнтовані рекомендації з розслідування вказаного різновиду кримінальних правопорушень. Вирішення тактичних завдань розслідування в кожній ситуації здійснюється шляхом послідовного проведення комплексів слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, а також використання спеціальних знань. При цьому помилки на стадії досудового слідства, які призводять до втрати доказового значення одержаних відомостей про обставини злочину та причетність до нього певної службової особи, переважно полягають у порушенні вимог кримінального процесуального законодавства під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, оформлення їхніх результатів і відкриття матеріалів стороні захисту. Недопущення вказаних помилок сприятиме поліпшенню якості досудового розслідування досліджуваного різновиду злочинів.

Ключові слова: криміналістична методика, досудове розслідування, корупційні злочини, неправомірна вигода, розслідування неправомірної вигоди, типова слідча ситуація.

Постановка проблеми. Протидія корупційній злочинності в Україні є пріоритетним завданням правоохоронних органів. Проте, на жаль, поширеними залишаються прояви корупції з боку самих правоохоронців. Вони характеризуються особливою небезпечністю, аморальністю, підвищеною складністю для виявлення та розслідування. При цьому найбільш чисельним правоохоронним органом в Україні є Національна поліція, а одним із найнебезпечніших корупційних злочинів залишається прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України). Законодавча конструкція зазначеної норми в останні роки була суттєво змінена,

що призвело до певних труднощів у правозастосуванні. Тому наявні методико-криміналістичні рекомендації потребують вдосконалення з урахуванням сучасної слідчої та судової практики. У таких умовах арсенал розроблених криміналістикою засобів, прийомів та методів розслідування та попередження кримінальних правопорушень корупційної спрямованості, зокрема прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди, вчиненого службовими особами органів поліції, має постійно оновлюватись і вдосконалюватись. Зазначені обставини підтверджують актуальність наукових пошуків у галузі криміналістичної науки, спрямованих на вирішення завдань

щодо належного методичного забезпечення діяльності уповноважених державних органів із розкриття та розслідування корупційних злочинів, учинених правоохоронцями, в тому числі поліцейськими.

Аналіз останніх досліджень. У криміналістичній літературі представлено низку наукових досліджень із проблем розслідування та доказування неправомірної вигоди (хабарництва), зокрема, таких авторів, як Я. Є. Мишков, А. І. Шило, Ю. П. Заблоцький, Д. О. Шумейко, Є. І. Тіщенко, В. М. Ліщенко, В. С. Благодир, О. В. Баганець, С. С. Чернявський та ін. Окремі наукові праці присвячені формуванню рекомендацій із розслідування деяких злочинів, пов'язаних із неправомірною вигодою, вчинених судьями (В. М. Трепак, С. В. Базір) та працівниками правоохоронних органів (Н. Р. Палій, О. В. Приходько). Проте ситуаційний підхід до формування рекомендацій із розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовими особами органів поліції не застосовувався. Крім того, результати попередніх досліджень із питань організації й тактики розслідування даного виду злочинів потребують подальшого розвитку та вдосконалення з урахуванням реалій сьогодення.

Метою статті є визначення на підставі аналізу наукової літератури і матеріалів слідчої та судової практики у кримінальному провадженні про прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою органу поліції типових слідчих ситуацій, що складаються на кожному етапі розслідування, та формулювання рекомендацій з організації досудового розслідування зазначеного злочину.

Виклад основного матеріалу. У криміналістичній методиці побудова рекомендацій із розслідування окремих видів злочинів найчастіше здійснюється на основі ситуаційного підходу. Не вдаючись детально до аналізу положень криміналістичної ситуації, відзначимо, що серед різних думок щодо сутності типової слідчої ситуації найбільш прийнятним видається її визначення як сформульованої на підставі аналізу практики розслідування певної категорії злочинів абстрагованої штучної моделі, яка відображає стан наявної у слідчого інформації про обставини злочину й обстановку, що склалась на відповідному етапі розслідування [1, с. 111].

Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди розглядалися у наукових працях. Напри-

клад, С. Олійник виокремив такі ситуації: «1) є заява від громадянина або організації про намір прийняти пропозицію, обіцянку або одержати неправомірну вигоду конкретною службовою особою; 2) є заява від громадянина або організації про прийняття чи систематичне прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди за вчинення певних дій; 3) є інформація про вчинення корупційних діянь, одержана з матеріалів перевірок або ревізій на окремих підприємствах, організаціях; 4) є інформація про вчинення корупційних діянь, одержана з матеріалів оперативного-розшукової діяльності; 5) є показання обвинувачених, що вказують на вчинення конкретними особами іншого злочину, передбаченого ст. 368 Кримінального кодексу України» [2, с. 96]. Із таким підходом погодитись ми не можемо з тієї причини, що в даному випадку занадто широко розуміється початковий етап розслідування. Очевидно, що вищевказаний науковець не диференціює стадію відкриття кримінального провадження. Це не є безспірним. Наприклад, у методиці розслідування злочинів у сфері службової діяльності О. В. Пчеліна визнає доцільним виокремити три етапи: збір і перевірка первинної інформації про злочин, початковий, наступний [3, с. 169], що видається цілком слушним.

За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень за досліджуваною категорією злочинів нами встановлено, що етап збирання і перевірки первинної інформації про прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовими особами органів поліції характеризується наявністю ситуацій, коли до правоохоронного органу звернулась особа (особи), від якої вимагають неправомірну вигоду працівники поліції, або одержано оперативну інформацію про підготовку до конкретного епізоду одержання неправомірної вигоди поліцейським.

Під час одержання заяви про неправомірну вигоду слідчому необхідно роз'яснити заявникові зміст ч. 5 ст. 354 КК України, зокрема те, що особа, яка добровільно заявила про кримінальне правопорушення та активно сприяла його розкриттю, звільняється від кримінальної відповідальності. Це дозволяє не просто налагодити належний психологічний контакт і одержати повну інформацію про подію, а і стимулювати особу до співпраці у викритті отримувача неправомірної вигоди. Відразу після одержання заяви про факт злочину необхідно внести інформацію про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і здійснити комплекс негласних і гласних слідчих

(розшукових) дій із використанням фактору раптовості.

Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовими особами органів поліції мають передусім визначатись у залежності від того, наскільки повно на момент отримання інформації про злочин вже було реалізовано злочинний умисел. За цим критерієм можна виокремити такі ситуації: 1) передавання предмета неправомірної вигоди вже відбулося, й інших епізодів учасниками злочину не планується; 2) між учасниками злочину тривають перемовини про умови передавання предмета неправомірної вигоди в майбутньому.

У першій ситуації розслідування є значно складнішим, оскільки втрачено можливість затримати злочинців «на гарячому». У першу чергу постають тактичні завдання, спрямовані на виявлення та вилучення в отримувача предметів неправомірної вигоди, вивчення його майнового стану, ретельне вивчення обставин реалізації інтересу надавача неправомірної вигоди шляхом здійснення певних дій службовою особою тощо.

У другій ситуації, яка є більш сприятливою для розслідування і поширеною у практиці, проводиться тактична операція щодо фіксації обставин підготовки та вчинення злочину з подальшим затриманням учасників події на місці або через короткий проміжок часу після передавання предмета неправомірної вигоди. Для цього в першу чергу здійснюється допит заявника на предмет з'ясування обставин вимагання в нього неправомірної вигоди або обставин пропонування ним надати таку вигоду службовій особі органу поліції. Предмет такого допиту детально наведений у праці С. С. Чернявського [4, с. 225].

Щодо даної ситуації О. О. Пунда висловив думку про провідне значення оперативно-розшукових заходів, підкресливши, що «негласні слідчі (розшукові) дії не повинні і не можуть підміняти собою використання виправданих часом заходів оперативно-розшукових заходів» [5, с. 121]. Ця точка зору не може бути підтримана, враховуючи сучасний стан правового регулювання і практику протидії зазначеному виду кримінальних правопорушень за допомогою проведення саме негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД). Після допиту заявника на початковому етапі розслідування здійснюється планування та організація комплексу НСРД, спрямованих на контрольоване передавання предмета неправомірної вигоди.

У багатьох випадках доцільно запропонувати особі долучитись до викриття отримувача неправомірної вигоди. Таке залучення можливо здійснити на умовах конфіденційного співробітництва (ст. 275 КПК України). Після цього необхідно організувати і провести НСРД, які є оптимальними в певній ситуації, виходячи з обставин події. Зокрема, може бути організовано спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України) та/або аудіо-відео контроль особи (ст. 260 КПК України), аудіо-відео контроль місця (ст. 270 КПК України), зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України) для фіксації поведінки одержувача неправомірної вигоди та його контактів, розмов учасників події тощо. Також ефективним може бути проведення контролю за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України) у формі спеціального слідчого експерименту. Заявникові вручаються заздалегідь ідентифіковані (помічені) грошові кошти або інші предмети неправомірної вигоди, які він передає одержувачу або посереднику під час особистої зустрічі чи поміщує в заздалегідь зумовлене місце.

Після проведення НСРД необхідно здійснити затримання підозрюваного на місці одержання неправомірної вигоди або через короткий проміжок часу після її одержання та, залежно від обставин події, провести: огляд місця події, інших приміщень та ділянок місцевості, особистий обшук особи та її освідування, обшук приміщення чи транспортного засобу, огляд предметів і документів. Далі проводяться допити підозрюваного та свідків на предмет з'ясування обставин злочинної події, одержується тимчасовий доступ, вилучаються, вивчаються і, за потреби, оглядаються документи, які визначають службовий статус і повноваження отримувача неправомірної вигоди, засвідчують обставини, пов'язані з реалізацією інтересу одержувача неправомірної вигоди, характеризують особу підозрюваного тощо. Такими документами можуть бути подання та накази про призначення поліцейського на посаду, його функціональні обов'язки, послужний список, матеріали атестацій працівника, службові характеристики, службова документація щодо порядку та місць несення служби, журнали обліку відвідувачів, складені протоколи чи інші матеріали (у т. ч. чорнові) щодо виявлених адміністративних правопорушень, дозвільна документація і т.п.

Відносно розслідування фактів прийняття пропозиції, обіцянки або одержання

неправомірної вигоди поліцейськими особливе значення має доручення до кримінального провадження та вивчення матеріалів внутрішніх службових розслідувань, які проводились в органі поліції за виявленим фактом неправомірної вигоди. Ці матеріали можуть містити вагому інформацію як щодо безпосередньо обставин злочинної події, так і щодо кола можливих свідків і співучасників, інших епізодів злочинної діяльності, особистісних характеристик підозрюваного тощо.

На подальшому етапі розслідування, тобто після повідомлення особі про підозру, за даною категорією кримінальних проваджень найбільш типовими слідчими ситуаціями є: 1) підозрюваний повністю визнає свою вину у вчиненні злочину та співпрацює зі слідством; 2) підозрюваний визнає свою вину частково (у вчиненні менш тяжкого кримінального правопорушення); 3) підозрюваний не визнає своєї вини повністю і аргументує невинуватість; 4) підозрюваний не визнає своєї вини і відмовляється надавати показання. Крім того, якщо у вчиненні злочину підозрюється кілька осіб, співучасники можуть обирати різну позицію щодо повідомленої підозри. Наприклад, один учасник може визнавати вину повністю або частково, а інші – заперечувати.

Найбільш поширеними у слідчій практиці є два варіанти поведінки сторони захисту в ситуаціях невизнання вини повністю або частково, на даному етапі. Перший полягає в запереченні, що було вчинено саме діяння, передбачене ст. 368 КК України, або окремих кваліфікуючих ознак, особливо вчинення злочину групою осіб і поєднання одержання неправомірної вигоди з її вимаганням. Із цією метою службові особи вдаються до змови зі співучасниками з метою вигоріти останніх, заперечують матеріали кримінального провадження (перемовини, листування) щодо створення умов та здійснення вимагання неправомірної вигоди, намагаються організувати звільнення одержувача з посади заднім числом із відповідною перекваліфікацією діяння на шахрайство. Другий варіант включає повне заперечення винуватості у прийнятті обіцянки, пропозиції або одержання неправомірної вигоди та своєї причетності до відповідної події. У такому разі сторона захисту наполягає на обмові підозрюваного та провокації злочину.

У результаті аналізу матеріалів кримінальних проваджень, що були розглянуті судами України протягом 2017–2019 років, щодо працівників поліції за вчинення злочинів, передбачених ст. 368 КК України, нами було виявлено окремі проблеми орга-

нізаційного і тактичного характеру, які призводили до труднощів, помилок і недоліків під час розслідування у вказаних ситуаціях. При цьому найбільш поширеними є помилки та порушення вимог чинного законодавства під час організації та проведення НСРД, оформлення їх результатів і ознайомлення з ними сторони захисту. Так, суди визнають недопустимими результати НСРД переважно у випадках, коли: 1) слідчий або прокурор не надали стороні захисту доступ до матеріалів досудового розслідування під час відкриття матеріалів кримінального провадження в частині проведених слідчих (розшукових) дій, у т.ч. не тільки до відповідних протоколів і додатків, а і до документів, що були підставою для проведення таких дій (клопотання, постанови, доручення, ухвали); 2) є неузгодженість між дозволом на проведення НСРД і змістом і результатами фактично проведених заходів відносно певних осіб; 3) мали місце порушення під час проведення та оформлення результатів НСРД. Зазначені обставини свідчать про необхідність виваженого підходу до обрання конкретних НСРД, які необхідно провести в конкретному провадженні, уважного ставлення до дотримання формальних процедур, дотримання законності в ході їх здійснення, а також своєчасного розсекречування та відкриття стороні захисту всіх матеріалів, пов'язаних із даними слідчими (розшуковими) діями.

Крім того, на подальшому етапі розслідування прийняття обіцянки, пропозиції або одержання неправомірної вигоди службовими особами органів поліції проводяться одночасні допити кількох раніше допитаних осіб із метою усунення протиріч у їхніх показаннях, обшуки, пред'явлення для впізнання осіб та/або предметів, а також заходи, спрямовані на перевірку аргументів сторони захисту щодо невинуватості підозрюваного, залучаються судові експерти. При цьому серед експертних досліджень найбільш поширеними є експертиза спеціальних хімічних речовин та експертиза відеозвукозапису. Рідше виникає необхідність провести почеркознавчу експертизу, технічну експертизу документів, експертизу комп'ютерної техніки та програмних продуктів, телекомунікаційних засобів, дактилоскопічне або молекулярно-генетичне дослідження.

Судова експертиза спеціальних хімічних речовин має призначатись, коли в ході викриття учасників злочину було застосовано заздалегідь ідентифіковані (помічені) предмети. У таких випадках дане дослідження проводиться щодо оброблених хімічними речовинами предметів і змивів із рук

підозрюваного з метою відповіді на питання щодо наявності даних речовин на відповідних носіях, їхньої природи та спільної родової належності. Експертиза відеозвукозапису проводиться у випадку, коли є потреба дослідити надані заявником аудіо- або відеозаписи розмов зі службовими особами органів поліції, пов'язаних із вимаганням, створенням умов або прийняттям обіцянки, пропозиції або одержанням неправомірної вигоди. Зокрема, така потреба завжди має місце у випадках ініціативного використання технічних пристроїв (автомобільних відеореєстраторів, диктофонів тощо). Зазначена експертиза вирішує питання щодо встановлення технічних умов та технології отримання відео- звукозапису, а також ототожнення особи за фізичними параметрами голосу [6, п.п. 20.1.1., 20.1.2]. Почеркознавчі та технічні дослідження документів застосовуються, якщо виникає потреба провести експертизу рукописних або друкованих документів, складених/підписаних службовою особою під час перемовин про умови надання неправомірної вигоди (записки), виконання службових функцій (протоколи, постанови), у т.ч. в інтересах надавача неправомірної вигоди. Для експертного дослідження електронних носіїв інформації (в основному комп'ютерної техніки чи мобільних телефонів) також можуть бути залучені відповідні експерти. Крім того, в окремих провадженнях може виникнути потреба у проведенні ідентифікаційних досліджень із метою встановлення наявності та індивідуальної належності слідів особи на предметі злочину. Сліди пальців рук досліджуються шляхом дактилоскопічної експертизи, а сліди біологічного походження (людські клітини) – молекулярно-генетичної експертизи.

Висновки

Застосування ситуаційного підходу в методиці розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою органу поліції дозволяє сформувати практично-орієнтовані рекомендації з розслідування вказаного різновиду кримінальних правопорушень на різних етапах. Підставами для типізації слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування виступає обсяг і характер інформації про

обставини злочину, а на подальшому етапі – позиція сторони захисту щодо повідомленої підозри. Вирішення тактичних завдань розслідування в кожній ситуації здійснюється шляхом послідовного проведення комплексів слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, а також використання спеціальних знань. При цьому помилки на стадії досудового слідства, які призводять до втрати доказового значення одержаних відомостей про обставини злочину та причетність до нього певної службової особи, переважно полягають у порушенні вимог кримінального процесуального законодавства під час проведення НСРД, оформлення результатів і відкриття матеріалів стороні захисту. Недопущення вказаних помилок сприятиме поліпшенню якості досудового розслідування досліджуваного різновиду злочинів.

Список використаних джерел:

1. Степанюк Р.Л. Ситуаційний підхід у формуванні методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Право і безпека*. 2013. Вип. 3. С. 110–115.
2. Олійник С. Початковий етап розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2015. Вип. 5/1. С. 95–100.
3. Пчеліна О.В. Етапізація процесу розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. Вип. 3. С. 167–170.
4. Чернявський С.С. Особливості розслідування одержання прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 223–229.
5. Пунда О.О. Особливості початкового етапу розслідування кримінальних проваджень за фактами прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. ПРАВО*. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 118–122.
6. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/2 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

In the article typical investigative situations that emerge at each stage of the investigation are identified, based on the analysis of scientific literature and materials of investigative and judicial practice in criminal proceeding. Recommendations on the organization and tactic of investigation that crime at the initial and the next phases are provided. The nature of information about circumstances of the criminal offense and defense party's position on the report of suspicion have been used as a basis for generalizing investigative situations. Two typical investigative situations are established to be characteristic for the initial phase of investigation, when the fact of direct transmit of the object of illegitimate benefit has already occurred

and other episodes are not planned by the accomplices, or negotiations on the conditions of transmit the object of illegitimate benefit in the future between the accomplices are still ongoing. Investigative situations that are possible in the next phase of investigation: when the suspect admits guilty completely and cooperates with the investigation; admits his guilty partly; doesn't admit his guilty completely. Using the situational approach in the methodology of investigation of acceptance of the offer, promise or reception illegitimate benefit by police officials allows forming practice-oriented recommendations for the investigation of this type of criminal offenses. Addressing the tactical investigative challenges in each situation is carried out by the consistent conducting of complexes of investigative (search) actions and secret investigative (search) actions as well as using special knowledge. Wherein mistakes at the stage of pre-trial investigation, which lead to the loss of probative value of the information about the circumstances of the crime and involvement in the crime of a certain officer, mainly consist in violation of the criminal procedure requirements when conducting secret investigative (search) actions, documentation of their results and opening the materials to the party of defense. Avoiding these mistakes will help to improve the quality of the pre-trial investigation this type of crime.

Key words: criminalistics methodology, pre-trial investigation, corruption crimes, illegitimate benefit, investigation of illegitimate benefit, typical investigative situations.